

התפתחויות בכלכלה הכפרית הערבית בארץ-ישראל (1917-1930) ומשמעויותיהן החברתיות והפוליטיות

קנת ר' שטיין

מבוא

במשך ארבעה העשורים הראשונים של המאה העשרים התקיימה מרבית האוכלוסיה הערבית בארץ ישראל בעיקר מעיסוק בחקלאות ובמרעה. האדמה, ניהולה וניצולה היו הגורם המכריע בחיי הפלאח. עובד האדמה הערבי היה תמיד עני, או שהתפרנס בדוחק למחייתו. כלכלתה הכפרית של הארץ היתה במשך דורות רבים קודרת ובנסיגה מתמדת. המאבק להישרדות שנה אחר שנה תבע עקשנות והתמדה ללא ליאות. הפלאח נדרש להשלים כמעט באורח פטאליסטי עם מחסור בלתי פוסק ופשיטות-רגל חדות לבקרים, אשר מנעו ממנו את האפשרות ליהנות מעצמאות כלכלית או פוליטית.

הקרקע היתה החוליה ההכרחית בדרך לעוצמה כלכלית, ובסופו של דבר גם מדינית בארץ-ישראל. אלה שחלשו או נהנו מפירות עיבוד האדמה, מחכירתה וממכירתה היו, בדומה למקומות אחרים במזרח-התיכון, העילית השלטת, ואף השתלטנית, בחברה, בכלכלה ובפוליטיקה. הפלאח היה קשור לקרקע מפני שעיסוקים חלופיים במסחר, תעשייה, מלאכה ועבודת-כפיים אחרת, היו נדירים; משך מאות בשנים הוא סמך על עיבוד האדמה ועל מרעה להכנסתו העיקרית, בהעדר הון עצמי וזול, השקעות-הון זרות או אוצרות-טבע שאפשר לנצלם.

לגבי כל מי שחייו תלויים בחקלאות, היה גודל היבולים גורם מכריע. המדינה תבעה את מסייה, בעל הקרקע תבע חלק מן היבול כדמי-חכירה, והפלאח נזקק לחלקו בכדי להתפרנס ולפרנס את בני ביתו. כל גורם שפגע בדרך כלשהי בתהליך הגידול והקציר, הזיק במידה זו או אחרת לכלכלה כולה. על-כל-פנים, נראה שזרם בלתי-פוסק של גורמים עיכב והפסיק את הייצור החקלאי בארץ-ישראל; אלה חברו ביחד כדי להכשיל את התפתחותה של הכלכלה הכפרית, ולכך היו תוצאות פוליטיות חמורות עבור כל מי שהיו קשורים קשר בליינתק לנטיותיה של כלכלה זו שאינן ניתנות לחיזוי, לשימוש המוגזם במקורותיה, ולקרקע הלא-פוריה שהיתה מונחת בכסיסה.

במאמר זה ננסה לזהות ולהסביר את הגורמים שהשפיעו על התפתחות הכלכלה הכפרית הערבית, ולנתח את משמעויותיו של המצב הנתון בהקשר עם התהוות המאבק הערבי-ציוני על השליטה בעתידה המדיני של ארץ-ישראל.

אפשר לומר בהכללה, ששלושה תחומים השפיעו, יצרו ושימרו את מצבו הכספי הרעוע של הפלאח בכלכלה הכפרית בארץ-ישראל:

(א) מדיניות המישטר השליט בארץ-ישראל, שכללה שינויים עמוקים ופשוטות מאונס בסגנון,

- כצורה ובכללי המימשל, להם היה כפוף הפלאח. במשך מאה השנים שלפני 1940 חלו שינויים כפויים במיבנה הביורוקרטי, הכספי והמינהלי של ארץ-ישראל, בנוסף לחוסר-רצון מצד המימשל המרכזי לבוא לעזרתה של האוכלוסיה הכפרית המרוששת.
- (ב) התנהגותם השמרנית של הפלאחים, ובתוכה דבקות בדרכי העיבוד והנוהגים המסורתיים בשימוש בקרקע, דבר שהיה לרועץ להתפתחות הכלכלית.
- (ג) מכשולים עונתיים, הן טבעיים והן בידי אדם, ביניהם מהומות צבאיות ואזרחיות, קשיי מסחר אזוריים ובעיות פנימיות מציקות.

גורמים ליצירת חובותיו של הפלאח

הריבוד החברתי של ערביי ארץ-ישראל, בדומה למקומות אחרים במזרח-התיכון, נקרע כמרוצת מאות בשנים. היו שני מעמדות עיקריים: העילית בעלת הקרקעות, והפלאחים; וביניהם היה מעמד בינוני קטן מאוד. בעל הקרקע יכול היה לעבד אותה בעצמו או להפקיד את עיבודה בידי פלאחים-חוכרים או פועלים חקלאיים, בפיקוחם של משגיחים שכירים, שהתגוררו באזור וגבו את דמי-החכירה והמסים. בעל הקרקע חי על האדמה שעבד, או באזור הסמוך או בערי-בירה רחוקות, כמו ביירות, אלכסנדריה, דמשק וקהיר. לפעמים היה הפלאח גם בעל חלקת-אדמה משלו וגם חוכר או פועל חקלאי על אדמתו של אחר. תשלום דמי-חכירה במזומנים היה נדיר בארץ-ישראל. במקום זאת, במרבית המקרים שולמו כדמי-חכירה בין 20 עד 75 אחוז מן היכול הכולל. בהתאם להיקף הספקתם של זרעים, בהמות ומקורות-מחיה אחרים לחוכר מבעל האדמה. בנוסף לכך, הפריש הפלאח 10 אחוזים מן היכול הכולל למס מעשר, והדבר הסתכם כ-35 אחוז לפחות מן התוצר הנקי.¹ בתקופה העות'מאנית היה מצבו הכלכלי של הפלאח מעורער תדיר. המשך מלחמת העולם הראשונה בארץ-ישראל תרם למצוקה הכלכלית של כל חלקי האוכלוסיה. בשנות העשרים, במשך העשור הראשון למנדט הבריטי, היתה הכלכלה החקלאית של ארץ-ישראל במצב עגום, להוציא את גידולי המטעים כגון פרי-הדר ובננות, שהכניסו מזומנים. בראשית שנות השלושים, עוד לפני שהתרגשו על הפלאח חמש שנים רצופות של יכולים דלים, היו רבים מבין הכפריים וזעפים או אדישים בגלל מצבם הכספי הירוד ולא התאמצו עוד להשתחרר מחובותיהם לממשלה ולמלווים בריבית.²

איי-השקט האזרחי בארץ-ישראל באמצע העשור פגע קשות בכלכלה החקלאית. בסופו של דבר הגיע הפלאח לאפיסת-כוחות, ונוצח בידי גורמים שהיו מעבר להשגתו ולשליטתו. למן התקופה העות'מאנית, לפחות, נעשה הפלאח תלוי יותר ויותר מבחינה כלכלית ופוליטית באחרים, ואלה השיגו בהדרגה שליטה על עתידו הכלכלי והמדיני. כך נוצרו יחסי אדון-אריס קלאסיים. היחסים האלה התהדקו והתחזקו במשך הזמן, שעה שעילית הנכבדים פעלה כמתווך בין השלטון והפלאחים. ככל הנוגע לקרקע גרמה בערותו של הפלאח לכך, שיהיה תלוי בנציגים ובדוברים כל אימת שנוזקק לרשויות המימשל. בשנים הראשונות לשלטון הבריטי בארץ-ישראל לא גילו הפלאחים עניין בפוליטיקה, אולם הם רצו בשינוי בכלכלה הכפרית — שינוי שישפר את

1 ראה דיין-חשבון הוועדה שנתמנתה בידי הוד מעלתו לעיון נוסף של הצעת חוק מס הרכוש הכפרי, 23 ביוני 1933, p. 3, PRO, CO 733/267/37560; מכתב אלברט אברמסון, נציב הקרקעות לארץ-ישראל, אל המזכיר הראשי מיום 21 בפברואר 1930, גנוך, קבוצת רישום הקרקעות, M3380/2.

2 ראה מכתב אלברט אברמסון אל המזכיר הראשי בפועל של ממשלת ארץ-ישראל מיום 12 במאי 1931, CO 733/207/87275.

מכירת תוצרת חקלאית
בשולי הדרכים

מצבם הכלכלי, אך מבלי לשנות הרבה בנוהלים ובמנהגים החקלאיים להם היו מורגלים.³ הזירה הפוליטית הערבית נותרה אפוא בימי המנדט הבריטי בידי בעלי החזקה על הקרקעות. עם אלה נמנו סוחרים עירוניים, בעלי מקצועות חופשיים, מנהיגים, שיחים, מוח'תארים ופקידי-מימשל. העילית הזאת מנתה בסך-הכל לא יותר מאלפים בודדים, מתוך אוכלוסייה מוסלמית ונוצרית של 769,813 נפש בארץ-ישראל. האוכלוסייה הערבית הכפרית, שרובה היה מרושש, מנתה בערך שני-שלישים מכלל האוכלוסייה הערבית בארץ-ישראל בשנת 1931.⁴

כבר מתחילת השלטון הבריטי הצבאי בארץ-ישראל, ב-1917, נזקק הפלאח לסיוע כספי, שישחררו מן החוב המצטבר. חלקו הקטן של חוב זה נוצר בגלל חוסר-זהירות ובזבוז, אך בעיקרו היה תוצאה של צורכי הייצור, הוצאות המחיה, המסים והחזר חובות קודמים. זרעים, כלים חקלאיים ובהמות-עבודה היו הכרחיים לייצור החקלאי. בדרך-כלל לא הצליח הפלאח להחזיר יותר מחלק מזערי מחובו למלווה בריבית. חובותיו הלכו וגדלו, הוא הרחיב את המעגל של מקורות ההלוואות, ואילו הריבית על הלוואות גדלה גם היא. לא נדיר היה בארץ-ישראל, שפלאח ישלם 30-60 אחוז ריבית על כסף שלווח לתקופות משלושה חודשים עד שנה. כסף זה שימש רק לעתים רחוקות לשיפור החלקה ועיבודה למען העתיד; בדרך-כלל היווה הוא שסתום למילוי צרכים מיידיים, שלא

3 ראה תזכיר הנציב העליון הרברט סמואל, PRO, CAB 24/165/1887; הרברט סמואל, פלסטיין, 25 בפברואר 1924, עמ' 4; מכתב לורד פלומר אל ליאופולד אימרי (שר המושבות) מיום 22 באפריל 1926, גנוך, M15/A27. תיק A27.

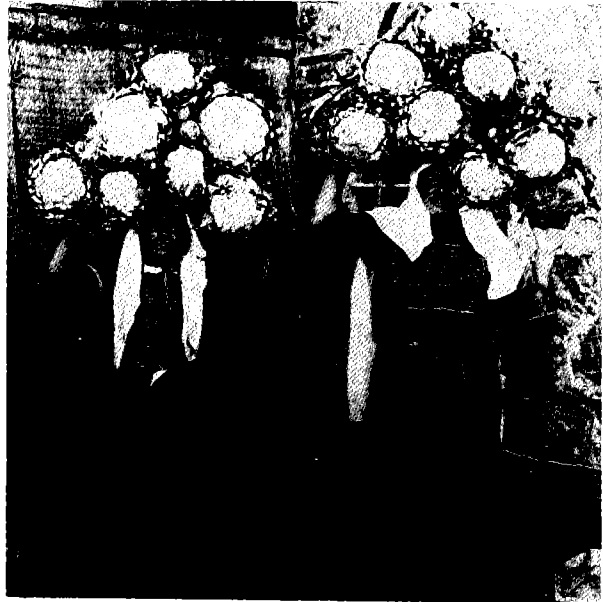
4 Palestine Government, *Census for Palestine 1931*, I pp. 96, 291-292 [להלן: מיפקד 1931]. ב-1931 היו 108,765 מפרנסים כפריים ו-331,319 נפשות התלויות בהם. מבין המפרנסים, 70,526 (65 אחוז) התפרנסו מעיבוד האדמה, 32,539 (35 אחוז) היו פועלים חקלאיים ו-5,311 (5 אחוזים) התפרנסו מדמי-חכירה.

ניתן לדחותם עוד. עד שנות השלושים היה הכסף המזומן האמצעי לתשלום ולהחזר חובות מועט, והדבר תרם לצמיחתה של כלכלת-חליפין בסקטור הכפרי. הכפריים בהרי השומרון והגליל מכרו לפרדסנים את זבל הבהמות שלהם, במקום לזבל בו את אדמותיהם שלהם.⁵ בהדרגה, מצאו פלאחים רבים את עצמם חסרי כל יכולת להחזיר סכומים שלוו, ואיבדו בשל כך את מקורות הערבון שבידיהם, כגון יבולים, בהמות-עבודה, בתים, זכויות-חכירה וחלקות-אדמה. המלווים הסכימו לקבל כהחזר-חוב יבולים, שהפלאח טרם אסף, במחיר נמוך ממחיר השוק; המלווה החזיק ביכול לשם מכירה בעתיד, בעת שההיצע יפחת והביקוש יגבר. מרבית המלווים בריבית בארץ-ישראל היו גם סוחרים-תבואה, והחיטה היתה אמצעי החליפין המקובל ביותר. הלוואות הוגדרו בדרך-כלל במשקל החיטה, בתוספת תנאי הקובע גידול יחסי בכמות שעל הפלאח להחזיר, כאשר המחירים יורדים מתחת לסכום נקוב. המלווים אף הירכו להמציא תחבולות בכדי לעקוף את החוק העות'מאני, שקבע את שיעור הריבית החוקית ל-9 אחוזים.⁶

בימי השלטון העות'מאני היה אך מעט סיוע כספי ממקורות ממשלתיים או בנקאיים לחשלוש חובותיו של הפלאח הארץ-ישראלי. העדר ערבונו קבילים, כגון שטרות-קניין שנדרשו על-ידי הבנק החקלאי העות'מאני למתן הלוואות, הצדיקו את דרישתו של המלווה בריבית, שלא קיבל בטחונות מספיקים להלוואותיו, לשיעורי-ריבית גבוהים ביותר. מנהל מחלקת הקרקעות הבריטי ציין, ש'רק לעתים רחוקות היה לפלאח שטר-קניין ברור (לאמתו)... ורק לעתים רחוקות הסדיר את ההליכים הרשמיים לקבלת משכנתא חוקית; אף לא 5 אחוזים מאדמות הפלאח ממושכנות באופן רשמי'.⁷

ב-1931 ההערכה היתה, שגודל חובו של הפלאח מייצג את ערכה המלא של הכנסתו השנתית מיבולים וציוד חקלאי; במלים אחרות — את כל רכשוו על אדמות. מנהל הקרן-הקיימת-לישראל ציין אף הוא בדצמבר 1939, שהערבים נתונים במצוקה כספית.⁸ הבריטים מצדם חסכו בהוצאות והיו חסרי כוח-אדם, שייסיע לפלאח בצורה מתוכננת וסדירה. הם ידעו אמנם מה הן הבעיות בכלכלה הכפרית, אך החליטו שלא לפעול לתיקונן. בתקופת המנדט נעשו נסיונות כודדים לבדו לבטל את החוב של הפלאחים. לבריטים היו כוונות טובות, אולם הם לא נקטו אמצעים מספיקים והסתמכו יתר על המידה על פתרונות תחיקתיים לבעיות שתבעו מחויבות פוליטית וכספית מתמידה. הם הנהיגו מלוות, שהיו בעלי תוצאות מבורכות עד 1923, כאשר הופסקו בשל קיצוצים תקציביים בממשלת הוד מלכותו. הקיצוץ הנוסף היה בשנות השלושים, כאשר מלווה-פיתוח לארץ-ישראל, שתוכנן בתחילה ל-72 מיליון ליש"ט, קוצץ לכדי 50,000 ליש"ט.⁹

5 A. Bonne, *Palästina Land und Wirtschaft*, Berlin 1935, p. 124; *London Times*, 14 August 1936
 6 Great Britain, *Palestine Royal Commission Memoranda Prepared by the Government of Palestine*,
 Memorandum no. 13 'Rural Indebtedness, Colonial no. 133, London 1937, p. 42
 7 צ'נסלור אל לורד פספילד (שר המושבות) מיום 21 ביוני 1930, תעודות סיר ג'ון צ'נסלור, Rhodes House, Oxford University; C.F. Strickland, 'The Struggle for Land in Palestine', *Current History*, 34 (April 1931), p. 47
 8 F.G. Howill, *The Banking Situation in Palestine*, Jerusalem 1936, pp. 80, 91
 9 ראה: M/3390/3, מכתב ג'יי סטבס, מנהל מחלקת הקרקעות, אל מנהל מחלקת הפיתוח מיום 10 בפברואר 1932, גנון, תוכרי מס' 13 של ממשלת ארץ-ישראל (לעיל, הערה 6), עמ' 42; הערותיו של אברהם גרנובסקי משיבת הנהלת הקרן-הקיימת-לישראל שנערכה ביום 19 בדצמבר 1939, אצ"מ, קבוצת רשומות קק"ל [להלן: קק"ל] 10.
 K.W. Stein, *The Land Question in Palestine 1917-1939*, Chapel Hill-London 1984, p. 146

כפריות מביאות כרובית לשוק העירוני

הלוואות אחדות לזרעים ניתנו ב-1928 ולמספוא ב-1934; משנת 1930 עד מארס 1936 ניתנו הלוואות למטרות חקלאיות בסך 169,214 ליש"ט.

ואולם כלל המפרנסים הכפריים הערביים באוכלוסיה בשנת 1930 עלה על 100,000 נפש, והחוב הכללי נאמד ב-2 מיליון ליש"ט.¹⁰ הסכומים שהקציבו הבריטים לסיוע כספי, נגעו בקרשי בצורכי הפלאחים, מה עוד שהכנסתו של רבע מן האוכלוסיה הכפרית המוסלמית ב-1931 לא הספיקה לצורכי הקיום.¹¹ ב-1930 היתה שמיטת המעשר והונהגה מידה של חינוך חקלאי כדי לשפר את איכות הזרעים, משק החי ושיטות העיבוד. אף-על-פי שדווח, כי פלאחים רבים העריכו את המאמצים הללו של הבריטים, מרביתם היו במצב נואש.¹² רבים איבדו כל שליטה על גורלם הכלכלי, והביעו את תסכולם משכניהם — הבריטים והיהודים — במהומות בדרגות-חומרה שונות, שפרצו בשנות השלושים. אלה כללו קטטות על זכויות עיבוד האדמה והמרעה ועל עקירת עצים, פלישות והשגות-גבול, הפגנות, שביתות ואליםות מאורגנת.

דיווחים, הערכות וניתוחי-מצב נעשו לעתים חוזרות ונשנות וכמדויק בידי מומחים בריטים, ועדות-חקירה ופקידים בממשלת ארץ-ישראל. הם דנו במצב הירוד של מישטר הקרקעות, בהכרח לעשות תיקונים בסקטור החקלאי, ובצורך בביטול החוב החקלאי. אף-על-פי שכולם הדגישו את הצורך לשפר ולסייע לאוכלוסיה הכפרית של ארץ-ישראל, בפועל לא נעשה כמעט דבר בעקבות כל ההמלצות הללו.

דין-וחשבון של ועדת יישוב הקרקעות מ-1921, הדיווחים הרבים שנכתבו על מישטר הקרקעות בארץ-ישראל בידי סיר ארנסט דאוסון בשנות העשרים והשלושים, הדינים-והחשבונות של ועדת

10 *Great Britain, Palestine Royal Commission Memoranda Prepared by the Government of Palestine*, Memorandum No. 14: 'Measures taken to Provide Agricultural Credit', Jerusalem 1937, pp. 45-48

11 מיפקד 1931, א, עמ' 291.

12 *League of Nations, Permanent Mandates Commission-Minutes*, Twenty-Seventh Session, 5 June 1935, p. 38 (הערות סידיני מודי ממימשל ארץ-ישראל).

שו, ועדת הופסימפסון, של ג'ונסון וקרוסבי ושל סטריקלנד ב-1930, וכמו-כן שני דיווחיו של לואיס פרנץ' מ-1931 ו-1932 — כולם אישרו את הדינים-וחשבונות השנתיים של ממשלת הוד מלכותו על ארץ-ישראל ועבר-הירדן, שהוגשו לחבר הלאומים ואשר קראו אך לתיקונים במישטר הקרקעות ולמיגוון נרחב של סיוע לחקלאות ולחקלאים בארץ-ישראל.¹³

סידני מודי מן המשרד הראשי לארץ-ישראל סיכם את המצב היטב ב-1923: ... ממשלת ארץ-ישראל תיטיב לעשות, אם תקדיש יותר הון ותשומת-לב לחקלאות. אם החקלאים יוכלו לראות שיפור כלשהו במצבם, תפחת סכנת המהומות הפוליטיות. מדיניות חקלאית חזקה נראית לי הדבר החיובי היחיד שיש ביכולתה של ממשלת ארץ-ישראל לעשות בכדי לשפר את המצב הכלכלי, וכתוצאה מכך גם את המצב הפוליטי.¹⁴ אולם ממשלת הוד מלכותו באה לארץ-ישראל כדי לחזק את האינטרסים הלאומיים של בריטניה הגדולה, ולא כדי לשמש מערכת-סעד כלכלית וחברתית לפלאח העני או לאוכלוסיה היהודית. נכון אמנם, שממשלת בריטניה הגנה על זכויותיה ושאיוותיה של הקהילה היהודית במאמציה לכונן בית לאומי יהודי; אולם גם העדפה זאת, בתוך מחויבותה הכפולה, היתה משנית בלבד לעניין הרחב יותר שהיה לממשלת בריטניה, לשמור על נוכחותה האסטרטגית בקצהו המזרחי של היס-התיכון. לאורך כל תקופת המנדט מיקדה הממשלה הבריטית את פעילותה בארץ-ישראל כבניית תשתית צבאית במקום, שתשמור על השלום במחיר קטן ביותר, ויחד עם זאת תגן על האינטרסים הכלכליים והמדיניים שלה במצרים (סואץ), בעיראק (נפט) ועל הדרך להודו, ומפני המעצמות הגדולות האחרות באזור.

אולם ההזנחה המכוונת מצד ממשלת המנדט הבריטית היתה רק גורם אחד לייאושו של הפלאח. הנהגתה של רפורמה מינהלית לגבי רישום זכויות בעלות אחזקה על הקרקע, שבה החלו העות'מאנים והמשיכו הבריטים, היא שהרחיקה את הפלאח מן המימשל המרכזי וחייקה את תלותו בנכבדים המקומיים ובמלווים בריבית. בשנות השלושים המאוחרות ובראשית שנות הארבעים רבים מבין המנהיגים הפוליטיים המסורתיים של הערבים-הפלסטינים הוגלו או נרצחו; לפלאחים לא נותרו אלא הבריטים, שמהם ציפו להגנה על זכויותיהם. אולם ממשלת הוד מלכותו לא יכלה או לא רצתה למלא את הציפיות הלא-מציאותיות של האוכלוסיה הערבית — לשים קץ להתפתחות הבית

13 ראה: E. Dowson, 'Land Settlement Commission Report', May 1921, CO 733/18/9614; 'Preliminary Study of Land Tenure in Palestine', 1924, 3571/I; idem, 'Notes on Land Tax, Cadastral Survey and Settlement', [n.d.], *ibid*, 065/02059; idem, 'Memorandum on an Agricultural Bank', 1933, CO 733/233/97248; idem, 'Note on the Palestine Land Problem', 1935, CO 733/272/75072; Great Britain, Cmd. 3530 *Report of the Commission on the Palestine Disturbances of August 1929* (Shaw Report), London 1930; Cmd. 3686, *Palestine: Report on Immigration, Land Settlement and Development* (Hope-Simpson Report), London 1930; *Report of a Committee on the Economic Conditions of Agriculturists in Palestine and Fiscal Measures of Government in Relation Thereto* (Johnson-Crosbie Report), Jerusalem 1930; *Report by Mr. C.F. Strickland of the Indian Civil Service on the Possibility of Introducing a System of Agricultural Cooperation in Palestine* (Strickland Report), Jerusalem 1930; L. French, *First Report on Agricultural Development and Land Settlement in Palestine* (French Report), Jerusalem 1931; idem, *Supplementary Report on Agricultural Development and Land Settlement in Palestine* (French Supplementary Report), Jerusalem 1932

14 Political Report for January 1923, Remarks by Mr. Moody of the Palestine Chief Secretariat, CO 733/42/8933

הלאומי היהודי, על כל היבטיו, לספק סיוע כספי לאוכלוסייה הערבית הכפרית וליצור את התנאים ההכרחיים להגדרה עצמית.

המישטר הקרקעי

הממשלה המרכזית העות'מאנית הנהיגה צורות חדשות של רישום קרקעות לקראת שלהי המאה הי"ט, והדבר נראה לכאורה בגדר חידוש שאינו יכול להזיק. אולם לרפורמה של 1871 נודעה השפעה מזיקה במיוחד על עתידם הכלכלי והפוליטי של עובדי האדמה. מטרתם המוצהרת של תיקוני התנזימאת היתה גידול ההכנסות ממסים, אך הם לא פגעו בעוצמת הנכבדים המקומיים ואף לא הגדילו את הכנסות המדינה בצורה ניכרת. הפלאחים חששו מאז ומתמיד מפני המישל המרכזי ונציגיו, גובי המסים הכבדים ובחובת הגיוס מצד שני. רישום קרקעות פירושו היה תשלום עבור שטר-קניין, הערכה מחודשת לצורכי מס בשעת הרישום ומתן מידע לשלטונות על מקום הימצאותו של הפלאח ובני משפחתו.

הפלאחים הערבים נמנעו מלרשום את קרקעותיהם, מפני שהיו בטוחים שהדבר יחייבם בשירות צבאי.¹⁵ במקום זאת, באותן הזדמנויות בהן נרשמה הקרקע, הדבר נעשה בשמם של נכבדים, שנטו לשתף פעולה עם המישל ושהיו מצויים בנכבי השלטון העירוני, בוועדות, במועצות ובמשרדי המינהל המחוזי. יתר-על-כן, בכל צורות רישום הקרקע הצהירו הבעלים על שטח קטן מן השטח האמיתי שכרשותם, כדי להימנע מהערכות-מס גבוהות. כאשר לבעל הקרקע שהיה גם מעבדה, הוא שמר בדרך-כלל את הזכות לעבד את אדמתו, אולם עתה במעמד חוקי של חוכר. המסים שולמו בידי הנכבדים או מנהלי האחוזות וכך לא היו בידי הפלאחים, שברובם המכריע לא ידעו קרוא וכתוב, כל מסמכים שיעידו על תשלומים. בשנות העשרים והשלושים, כאשר הבריטים דרשו רישומים בכתב על תשלום המעשר כדי לקבוע את החזקה כחוק, בהתאם לתקנות שונות להגנת החוכרים החקלאיים — לא נמצאו בידי הפלאחים מסמכים כאלה, ולעתים קרובות נשללו מהם פיצויים בקרקע או בכסף, שעה שאדמתם נמכרה והם נאלצו לנטשה.¹⁶ הבריטים מצדם ניסו ליישם תהליך של רישום קרקעות ולקבוע זכויות-קניין על קרקעות אחרי 1928, אולם הפלאחים לא האמינו עוד לממשלת הוד מלכותו, באשר זו לא הזדרזה לשנות את מישטר הקרקעות ולהפנות מספיק משאבים אליהם.¹⁷ רישום הקרקעות סיפק לאחדים הוכחה ממשית לבעלות, ואילו מאחרים שלל, אף כי מרצונם, את ההוכחה הזו עצמה. שטר-קניין היה עדות ממשית לבעלות חפץ שאפשר לסחור בו ולהשתמש בו כערכון להלוואות או להחליפו תמורת חוב מן העבר. הנכבדים המקומיים הצליחו לאגור שטחי-

15 A. Rizk (Palestine Department of Lands), Remarks on a Note of the Governor of Samaria on Werko and the Land Registry, 2 February 1923, p. 1, AG Box 755/L3/79/233

16 K.W. Stein, 'Legal Protection and Circumvention for Rights of Cultivators in Mandatory Palestine', J.S. Migdal (ed.), *Palestinian Society and Politics*, Princeton 1980, pp. 233-261 [Stein 1980]

17 הבריטים עשו מישגה חמור ב-1929, ובעקבותיו אבדה במידה רבה אמינותם אצל הפלאחים, שממילא היססו לשתף פעולה עם המישל באופן פעיל. ממשלת הוד מלכותו העסיקה אותם פקידי הסדר הקרקעות, שקודם-לכן ביצעו סקרי-קרקעות חכו באמונה של האוכלוסייה המקומית, כדי להעניש את אלה שלקחו חלק במאורעות 1929. ראה מכתב ארנסט דאוסון אל ג"מ מרטין, מזכיר הוועדה המלכותית לארץ-ישראל, מיום 16 באוגוסט 1938, CO 733/361/75072/33

דיש-בהמות

דיש ביד

אדמה עצומים.¹⁸ פלאחים שהשיגו שטרות-קניין או הוכחות לרישום קרקעות תחת השלטון הבריטי למשל, באמצעות הסכם בית-שאן משנת 1921, שאישר את זכויות הערבים לעבד 300,000 דונם בצפון הארץ — מכרו בקלות חלקות, שזה עתה הוקצבו להם, למתיישבים יהודים. בעלי-קרקעות רבים אחרים, שצברו שטרות-קניין חוקיים בתקופה העות'מאנית, מכרו את הקרקעות הללו בתקופת המנדט לקונים יהודים.¹⁹

עיבוד הקרקע

דרך עיבודה של הקרקע היה הסיבה העיקרית השנייה לירידה המתמדת בכלכלתה החקלאית של ארץ-ישראל. מחלישה במיוחד היתה הדבקות בשיטות ובהרגלים, שלא קידמו את הייצור. בין אלה אפשר למנות שיטות-עיבוד פרימיטיביות, העדר שימוש בדישון ובאמצעים אחרים להגברת הגידולים, התרכזות בגידול אחד ללא מחזוריות, מחסור במיכון והעדר השקיה סדירה. מחירן הגבוה של בהמות-עבודה ומיעוטן אילצו את הפלאח לעבוד קשה, אך ללא יעילות. לעתים קרובות הוא רתם עצמו למחרשה, והדבר גזל ממנו זמן והפחית מיכולתו להתמסר לעיסוק נוסף, כפועל חקלאי על אדמתו של אחר. גידולי השדה נזרעו בדרך-כלל על-פני שטח רחב, הניכוש נעשה ביד, היבולים נקצרו במגלייד ורגלי הבקר דשו אותם על רצפת הדישה של הכפר. מציאותם של עשבי-כר, זרעים, בוץ וגופים זרים אחרים בחיטה ובשעורה גרמו לכך, שלא תצלח לייצוא, וכאשר שווקה לחוץ-לארץ, היה מחירה נמוך. בארץ-ישראל הפיקו ב-1920 מהקטר חיטה 593 ק"ג בממוצע, בעוד שמאותו שטח במצרים, למשל, הפיקו 1,792 ק"ג חיטה.²⁰ על הפלאח המצרי לא עבר הסבל הכלכלי והפיסי שידעה אוכלוסיית ארץ-ישראל במלחמת-העולם הראשונה, והחקלאות בארץ-ישראל לא נהנתה מאדמה פוריה בדומה לאדמת הסחף של עמק הנילוס; אך עם זאת, שיטות עיבוד האדמה שהיו נהוגות בארץ-ישראל, גרעו מאיכותם ומכמותם של היבולים. כמו-כן, ככל שחלפו שנים תחת

18 לשם השוואה, על צבירת קרקעות בידי נכבדים עירוניים בסוריה ובעיראק בתקופה העות'מאנית ראה: A.L. Tibawi, *A History of Syria*, London 1969, p. 176; E. Dowson, *An Inquiry into Land Tenure and Related Questions-Proposals for The Initiation of Reform*, London 1932, pp. 20-24

19 ראה שטיין (לעיל, הערה 9), עמ' 62-64 ו-228-239.

20 E.R. Sawrer (Director of Palestine Department of Agriculture), *A Review of the Agricultural Situation in Palestine in 1921*, Jerusalem 1921; *idem*, *A Review... in 1922*; Jerusalem 1923; *idem*, *A Review... in 1923*, CO 733/46/31959

מורג-אבנים

השלטון הבריטי גברה התנגדות הפלאחים למאמצים המצומצמים שעשו הבריטים כדי לשפר את דרכי עיבוד האדמה, להנהיג שיטות-עיבוד חדשות ולאמץ מיכון. יותר מכל גורם אחר היה מישטר המשאע אחראי לפיגורו הכלכלי של הפלאח. הנהגתו בארץ-ישראל היתה מכשול לתפוקה ולהתפתחות החקלאית; הוא תרם לשקיעה בחובות, לפשיטת-הרגל של כפרים, לחוסר התקווה ובסופו של דבר לכך שהפלאחים איבדו את אדמתם.²¹ ב-1923 היו בארץ-ישראל 63-46 אחוז, מתוך שטח של 8,252,900 דונם ראויים לעיבוד, נתונים תחת צורה כלשהי של המשאע.²²

העקרון הבסיסי של שיטת המשאע היה בעלות משותפת או שימוש משותף בשטח-אדמה, וחלוקתו מחדש לעתים מזומנות של השטח עצמו או של הנהנים ממנו. הכוונה בחלוקתו מחדש של אותו שטח-אדמה היתה כפולה: הבטחת מידה של שוויון בחלוקת קרקע, שהיתה באיכויות שונות; ושמירה על שלמות השטח, בכך שיוחזק בבעלות או בשימוש הקבוצה כולה, ולא בידי פרט זה או אחר. הגירסות של שיטת המשאע בארץ-ישראל היו רבות, אולם נקודות אחדות היו משותפות לכולן, בכל הארץ:

א. חלוקתן מחדש לעתים מזומנות של חלקות-אדמה הרתיעה את הפלאח מלהשקיע זמן, מאמץ ומזמן בשיפור חלקה שתהיה שייכת לאחר בעוד שנה, שנתיים או חמש שנים. שיפורים לטווח ארוך בחלקת-אדמה היו נדירים, שכן איש לא רצה שאחר יהנה מעמלו שלו. לואיס פרנץ מביא מדבריו של פלאח אחד:

אינני יכול לטעת עץ על אדמותי; בשנה הבאה הן תעבורנה לאחר לעיבוד. אינני יכול לדשן את שדותי; שותף אחר יהנה מכך בשנה הבאה, ומדוע זה אוציא לירה לשק דשן לטובתו של אחר? אינני יכול להקים אורווה לסוסי או רפת לבקר; היא תהיה שייכת לאחר בשנה הבאה.²³

21 דאוסון (לעיל, הערה 18), עמ' 35; הדין-וחשבון של סטריקלנד (לעיל, הערה 13), עמ' 11; A. Granott, *The Land System in Palestine: History and Structures*, London 1952, p. 218; A. Ruppin, *Syrien als Wirtschaftsgebiet*, Berlin 1917, p. 31; L. Schulman, *Zur türkischen Agrarfrage Palästina und die Fellachenwirtschaft*, Weimar 1916, p. 65

22 מכתב ארתור ווקופ אל פיליפ קנליף-ליסטר (שר המושבות) מיום 15 באפריל 1933, CO 733/230/17249 חלק ראשון; שטיין (לעיל, הערה 9), עמ' 4, 14-15.

23 פרנץ, דיין-וחשבון ראשון (לעיל, הערה 13), עמ' 11. ראה גם מכתב אלברט אברמסון, מושל המחוז הדרומי, אל המזכיר הראשון של הממשלה מיום 7 בפברואר 1924, גנוך, M15/27A.

- ב. חלוקה מחדש פירושה היה, שפלאח לא ישאיר שטח לא-מעובד ואף לא יזרע גידול שונה מזה שזרע קודמו, בכדי לשמור על האדמה מפני דלדול. מחזור-גידולים על אדמת משאע היה נדיר אפילו בין עונות הקיץ והחורף.
- ג. החלקות שהוקצו לפלאח אחד גבלו אך לעתים רחוקות זו בזו, ולכן ביטל זמן רב על מעבר מהלקה לחלקה.
- ד. הבנק העות'מאני החקלאי הציע הלוואות רק על-סמך קרקע, שהיתה ממש בבעלות פרטית. באדמות המשאע לא היה כל ציון של חלקה מסוימת, שהיא בבעלות מישהו משותפי המשאע; הקרקע היתה בבעלות משותפת ונרשמה ככזאת.²⁴ מובן שמשטר המשאע תרם לעסקיהם המכניסים של המלווים בריבית, שלא התעקשו על שטרות-קניין כערבון להלוואות.
- ה. תהליך החלוקה של החלקות יצר לעתים מתחים ואף אלימות בכפר. מריבות פרצו על היקף השטחים או החלקות שעמדו לחלוקה, ובאלה ניצחו החזקים יותר, או הרבים יותר או המכובדים יותר בחברת הכפר, על-חשבון העניים והחלשים יותר בתוך הקהילה שהשתתפה בתהליך החלוקה מחדש.²⁵ העדר-הסכמה בכפר במהלך החלוקה חיזק את תחושות האדישות והצער בקרב הפלאחים, מפני שלא היתה להם כל סיבה לצפות לעתיד טוב יותר על הקרקע שתעבור לידי אחר.²⁶
- ו. שטח-אדמה שהיה קשור בשיטת המשאע, נשאר בערך באותו ההיקף, בעוד שהאוכלוסיה הלכה וגדלה; אותו שטח אדמה עצמו התחלק במרוצת הזמן בין מספר גדול יותר של כפריים, שהיו זכאים לכך. לפיכך, קטן שטח החלקה ככל שהאוכלוסיה גדלה. התוצאה היתה, שהחלקות הפכו כה קטנות או צרות, עד שלא השתלם כלל לעבדן. הדבר גרם לכך, שמתחילת בחלקת-משאע מכר את זכויותיו, או את הזכות להשתתף בתהליך החלוקה מחדש, לאחרים.²⁷
- ז. הצד החיובי היחיד בשיטת המשאע היה, שמטבעה היא עיכבה את מכירת הקרקע לאנשים מבחוץ, אולם בסופו של דבר היא לא מנעה מכירות כאלה. שטחן הקטן של החלקות היקשה בתחילה על סרסורי הקרקעות, המלווים בריבית וסוכני הביניים למיניהם לצרף אותן לגודל שימוש קונים. אולם התרוששותם של הפלאחים הכריחה במשך הזמן רבים מביניהם להעביר את זכויותיהם בתהליך החלוקה מחדש ליד המלווים בריבית, משעבדיהם. ההערכה ב-1923 היתה, ש-95 אחוז מאדמות המשאע לא היו בבעלות הפלאחים, אלא בבעלותם של אישים שהתגוררו בערים.²⁸

24 ראה מכתב יעקב טהון אל המזכיר הכללי של הוועד הפועל הציוני מיום 15 בינואר 1930, אצ"מ, S25/10396; שולמן (לעיל, הערה 21), עמ' 65.

25 ראה: E. Dowson, 'Progress in Land Reforms, 1923-1930', 1931, pp. 27-28, CO 722/221/97169; 'Report on the Work of the Ghor Mudawarra Demarcation Commission', 19 March 1932, גנוך תיק 3548.

26 ג' פרומקין, דרך שופט בירושלים, תל-אביב 1954, עמ' 305.

27 ראה מכתב מנהל הקרקעות בממשלת ארץ-ישראל אל נציב הקרקעות מיום 13 באפריל 1932, גנוך, 3573/1, דף 86; דאוסון, מחקר-מקדים (לעיל, הערה 13), עמ' 54.

28 ראה מכתב חילמי חוסייני, מפקח על הקרקעות במחוז הצפון, על מנהל הקרקעות בממשלת ארץ-ישראל מיום 14 ביולי 1923, גנוך, 3317/6.

הובלת תבן

ניכוש

בשנות העשרים התרכזה תשומת לבם של קוני הקרקעות היהודים באדמות שהיו מיושבות רק בחלקן ורשומות על שם בעלים יחידים. מינואר 1921 עד דצמבר 1929 רק רבע מכלל הקרקע שקנו יהודים, 116,000 דונאם, היתה מקודם אדמת משאע.²⁹ אולם בשנות השלושים הצטברו יותר חלקות-משאע, שנמכרו בסופו של דבר לקונים יהודים. השימוש במתווכים, במקום צבירת חלקות באופן ישיר מידי שותפי המשאע, גבר בשנות השלושים בגלל שתי סיבות עיקריות: מצד אחד, שטחים נרחבים יותר שבבעלות יחידים לא היו עוד בהישג היד; ומצד שני, רצונם של היהודים להימנע מהסתבכויות פוליטיות כתוצאה מהיותם אחראים ישירות לנישול פלאחים, בעטיו של תהליך קניית הקרקעות. אין כל ספק, שפעילים שונים, פקידי הקרן הקיימת וקניינים יהודים פרטיים רצו לאגור חלקות-משאע, אך נמנעו מלקנות אותן, עד שנצטברו לחלקות גדולות, בידי מתווכים.³⁰

אסונות-טבע ופגעים מעשה ידי אדם

אסונות-טבע ופגעים מעשה-ידי-אדם הזיקו בצורה קשה לכלכלתה הכפרית הערבית של ארץ-ישראל. מגפות, מיעוט גשמים ובצורת היו גורם קבוע בנופה החקלאי של הארץ במשך מאות בשנים; תדירותם ועוצמתם, יחד עם ההכבדות מידי אדם, קבעו את מידתו של חוסר הכטחון הכלכלי של הפלאח. כאשר אלה התרחשו בעת ובעונה אחת או ברציפות, התפוררה הכלכלה הכפרית. בראשית המאה העשרים עברו על הארץ שני מחזורים נפרדים של הרס: האחד מ-1913 עד 1920, והשני מ-1926 עד 1939. בשתי התקופות הדרדרה הכלכלה הכפרית והפלאחים התרוששו. סיבות טבעיות והשמדה פיסית רוששו את רוב האוכלוסיה הערבית בארץ-ישראל המערבית.

29 ראה מכתב ג'ון צ'נסלור אל לורד פספילד מיום 17 בינואר 1930, I, p. 52, Statistics; CO 733/182/77050, prepared by the Palestine Land Department for the Anglo-American Committee of Inquiry נגזר 3874/1, 1945.

30 ראה מכתב קולונל קיש, יושב-ראש הוועד הפועל הציוני בארץ-ישראל אל הוועד הפועל הציוני מיום 16 בדצמבר 1928, אצ"מ, S25/1336; 525/9851, אצ"מ, 1936, J. Thon, A Few Remarks on Land Laws, פרטוקול ישיבות הנהלת קרן-הקיימת-לישראל מיום 15 ביוני 1939 ו-31 במארס 1940, אצ"מ, קק"ל 10.

צאן, בקר ופרדות היו חיוניים למחייתו של הפלאח, מגפות מצד אחד והחרמות בידי התורכים מצד שני, גרמו בשנים 1913-1920 למחסור חמור במשק החי (ראה טבלה להלן).

סקר משק-החי בארץ-ישראל³¹ לשנים 1909, 1920, 1926, 1934, 1937

	1937	1934	1926	1920	1909	
207,000	188,267	290,584	262,588	474,000	כבשים	
361,000	380,511	341,289	271,733	238,500	עזים	
28,000	32,033	27,319	8,800	43,290	גמלים	
175,000	130,804	180,015	108,500	125,000	בקר	

כל תושבי רצועת-עזה פונו בידי שלטונות הצבא התורכי לתקופת-מה, ועיבוד האדמה שם הופסק בשל כך.³⁴

ב-1913 פרצה מגפה, שפגעה קשות בצאן ובבקר, הפחיתה את מספרם עד למאור ואף הותירה מחסור חמור בשוריי-משא. ב-1915 התורכים גייסו 50,000 גמלים, ו-35,000 ב-1916. ב-1916 הם החרימו עדרי-צאן גדולים ליד באר-שבע, וב-1917 היה מחסור בצאן באזורי ההר משכם עד חברון. במלחמת-העולם הראשונה הועמדו לרשות עובדי האדמה פרדות מן הצבא, במקום אלה שהוחרמו בידי הצבא התורכי. אולם הפרדות הללו לא התרגלו לתנאי העבודה החקלאית ומחו זמן קצר לאחזקתן. מאז הובאו פרדות לעבודת השדה מסוריה, מכיוון שרק מעטות היו פרי ריבוי טבעי בארץ.³² הייצור החקלאי נפגע גם מהדלדול במספר בהמות השדה והמרעה, בשל תמותה בעקבות מחלות, חשיפה למזג-האוויר ועבודת-פרך, ירידה בכמות החציר, שגידולו לא השתלם בהשוואה לגידול חיטה, ושחיטה מאונס במשך המלחמה. מאוחר יותר, בשנות השלושים, שוב התמעטו העדרים בשל ריבוי השחיטה לצרכיה של אוכלוסיה שגדלה במהירות. כך, למשל, ב-1925 נשחט לצריכה עירונית מספר רב של כבשים, פרים, פרות ועגלים. כתוצאה של המחסור בכמות חריש ומרעה עלה מחירן של אלו שהיו בנמצא, ועול כספי חדש בלא-הכי נפל על הפלאח, שאמצעיו היו מצומצמים.³³ בזמן המלחמה ואחריה, יחד עם ההדלדלות במשק החי, היה גם מחסור חמור בידיים עובדות. פלאחים צעירים נטשו את הקרקעות שעיבדו, כדי להימלט מגיוס או כדי לשרת בחזית, ובכפרים נותרו רק זקנים, ילדים ונשים. כתוצאה מכך, השדות נזרעו או נחרשו רק באופן חלקי, או לגמרי לא.

31 הסטטיסטיקות לצורך טבלה זו נלקטו מתוך 'Land Settlement Commission Report', May 1921, CO 733/18/9614; Great Britain, *Report by HMG on the Administration under Mandate of Palestine and Transjordan for the year 1924*, Colonial no. 12, 1925, p. 49 וחשבונות השנתיים של מחלקת החקלאות של ארץ-ישראל.

32 ראה סורר, סקירה 1923, לעיל, הערה 20.

33 ראה: Palestine Government, Department of Agriculture, Forests and Fisheries, *Annual Report for 1925*, p. 2 (להלן: DAFF).

34 ראה סורר, סקירה 1921 (לעיל, הערה 20), עמ' 7; הוועד הפועל הציוני, 'דין-וחשבון על המסחר והתעשייה מיום 29 במאי 1922, אצ"מ Z 4/1126; ח"מ קלורסיקי, שאיפותינו, 1918, עמ' 10-20.

מכת ארבה כ־1915-1916 חיסלה במידה רבה את יכולי השעורה והחיטה. פלישת התורכים דילדלה עוד יותר את יערות הארץ. הזנחה וכריתת עצים לטובת יכולי־תבואה דלים במשך מאות שנים צימצמו את ממדיהם של היערות. חוק היערות שהנהיגו העות'מאנים כ־1860, כדי להגביר את הייעור, שימש רק כאמצעי לסחיטת הכנסות נוספות, ולמעשה נראה שהחיש את תהליך ההרס.³⁵ פרוץ מלחמת־העולם הראשונה עצר את משלוחי הפחם לארץ־ישראל, והתורכים נזקקו לתחליף בכדי להניע את הקטרים, שהובילו את צבאם וציודו בתוך ארץ־ישראל. יותר מ־60 אחוז מעצי־הזית ועצים אחרים השמידו התורכים, ולכך היו שלוש תוצאות מיידיות: הפסד הכנסה צפויה לפלאחים, מאחר שלמן נטיעתו נדרשות לעץ־זית 8-15 שנים כדי להגיע לבגרות; ירידה בכמות שמן־הזית שנדרש לתעשיית הסבון בשכס; וירידה נוספת במרכיב חיוני בתזונת הפלאח.³⁶

ביעור היערות גרם לכך, שבראשית שנות העשרים נאסרה כריתת־עצים מקומית, אלא ברשיון, והייצור המקומי של חומרי־בעירה נזקק להשלמה על־ידי ייבוא. היתה זו צורה נדירה של הסכמה, שבה פקידים בריטים, הוועד הפועל הציוני והמועצה המוסלמית העליונה עשו מאמצים נפרדים, אך תואמים, לעידוד וטיפול שתילים וייעור.³⁷

תוצאות מלחמת־העולם הראשונה היו הרסניות לכלכלתה הכפרית של ארץ־ישראל; הפלאח שקע בחובות גדולים עוד יותר. הכלכלה בכללה סבלה מן הירידה התלולה בערך המטבע התורכי. ב־1916, לדוגמה, היו שערי־חליפין שונים ללירה התורכית בירושלים ובח'אן־יונס; תושבי עזה החליפו כלי־חרס תמורת תבואה, ואילו התוצרת החקלאית שהופקה באזור המאוכלס בצפיפות גדולה יותר — בין שכס לירושלים — הספיקה אך בקושי למכירה מחוץ לסביבה הקרובה.³⁸ מבחינה מינהלית, התורכים השמידו בנסיגתם את ספרי רישום הקרקעות המחוזיים ואת רישומי הבנק החקלאי, וכך לא היתה בידי מינהל הקרקעות תמונה שלמה ומדויקת של מצב הזכויות על קרקעות. כמות גשמים בלתי־מספקת בשנים 1920-1922 וירידה במחירי התוצרת החקלאית, בנוסף להצפת השוק הארץ־ישראלי בחטיטה סורית, הגדילו עוד יותר את חובות הפלאחים. בחבל הצפוני של ארץ־ישראל היו הכפריים מוטרדים ככל מקום על־ידי הקושי בהשגת מזומנים לתשלום חובותיהם. מנהל אגף החקלאות כותב מחיפה אל מושל הגליל, שעובדי־האדמה שם נאלצים למכור את נשותיהם כדי לשלם את המעשרות, בעוד שאחרים, במחוז עכו, משתמשים בהלוואות החקלאיות שניתנו להם, לתשלום המעשר על היבול הקודם, שהיה כושל.³⁹ עבודת האדמה

Great Britain, *Report on the Palestine Administration July 1920-July 1921*, Jerusalem 1922, pp. 107-109 35

ראה מכתב מייג'ור־גנרל וולטר לורנס אל המפקד העליון של צבא־המשלוח למצרים מיום 13 במאי 1919, גנוך, F.C. Endres, *Die wirtschaftliche Bedeutung Palästinas als Teiles der Türkei*, Berlin 1918, p. 101M 14; A. Bonne, 'Die sozial-ökonomischen Strukturwandlungen in Palästina', *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 63 (1930), p. 326; E. Samuel, *A Lifetime in Jerusalem*, London 1970, p. 65 36

Great Britain, *Report on the Palestine Administration for 1922*, Jerusalem 1922, p. 44-45; ראה: 37
Report on the Palestine Administration for 1923, (Colonial no. 5), Jerusalem 1924, pp. 38-39;
Report by HMG on the Administration under Mandate of Palestine and Transjordan for the Year 1924, (Colonial no. 12), Jerusalem 1925, pp. 45-46

R. Wingate, 'Agriculture and Supplies in Palestine', 7 February 1917, FO 371/3049/41442 ראה: 38

H. Samuel, 'The Situation in Palestine', CAB: ראה עור: 3852/492. גנוך, 7 באוגוסט 1922, 39
24/140-1877; 'Political Report for November 1922', CO 733/28/63773

המסורתית נפגעה קשות במלחמה, ופלאחים רבים נאלצו, עוד לפני ראשית העלייה היהודית הגדולה וקניית הקרקעות על-ידי יהודים, לפנות לעיסוקים אחרים. מפעלים שהקימו הבריטים כדי לחזק את שליטתם האסטרטגית בארץ-ישראל, וענף הבנייה שהתפתח הודות לבנייה התעשייתית והבנייה למגורים של יהודים, משכו רבים מן האזורים הכפריים אל הערים ואל אזורים עירוניים, שם היו לפועלי-יום ארעיים ולאחר-מכן קבועים.⁴⁰

גורם בולט פחות, אך חשוב, בהתפתחות הכלכלה הכפרית אחרי המלחמה היה השינוי בדרכי מסחר הפנים. שווקים מסורתיים והסדר-ישראי שהיו מקובלים בדגם השיווק השליט ממזרח למערב, השתנו ככל שהתפתחו דגמים חדשים. לפני שנקבעו גבולותיה הכלכליים של ארץ-ישראל, זרם המסחר ממזרח למערב, עד לנקודת-מוצא או נקודת-סיום בים-התיכון. היו שני אזורים מסחר עצמאיים יחסית – אחד בצפון, עם חיפה כנמל המוצא לשיווק, והאחר בדרום, עם יפו כנמל-טעינה לתוצרת. עכו, נצרת, צפת וטבריה היו מרכזי-שיווק לאזור הצפון; ירושלים, רמלה, עזה וחברון מילאו אותו התפקיד עבור הדרום. ואולם הנוכחות הבריטית, באמצעות סלילת כבישים מואצת, לא רק שגרמה לטשטוש בין שני המרכזים הנפרדים הללו, אלא הוסיפה עליהם גם אחרים. השינויים הללו קירבו את שוקי העולם אל אזורים פנים הארץ והיקשו מאוד על התחרות של התעשייה הארץ-ישראלית המתהווה עם מוצרי-יבוא, ואף הולידו תבניות-מסחר ושותפויות-מסחר חדשות. הטלת מכסי-מגן על תוצרת חקלאית המיועדת למצרים אחרי מלחמת-העולם הראשונה, אילצה את חקלאי ארץ-ישראל להתרכז בשווקים קטנים יותר וכדאיים פחות או בסוריה.⁴¹

ירידה בחקלאות הכפרית

התקופה השנייה של ירידה בכלכלה הכפרית החלה בשלהי שנות העשרים ונמשכה עד 1939. למן שנת 1926 עברו על החקלאות בארץ שורה של משברים, שהעמידו במבחן את הפלאחים ושברו את

40 ראה שם, תזכירו של הרברט סמואל; 'Administration Report for October 1920', CO 733/7/57950; מכתב שמואל פבזנר לד"ר ארתור רופין מיום 1 ביוני 1930, אצ"מ, S 25/7448.
41 Palestine Government, *DAFF for the Years 1931 and 1932*, Jerusalem 1933; בונה (לעיל, הערה 36), עמ' 322.

תנור
(טבון) לאפייה

סבלנותם ונחישותם של רבים מהם: מגפה שפגעה בבקר ב־1926, מידה מסוימת של בצורת בשנים 1927, 1928 ו־1931-1933, פגיעה ב־80 אחוז מעדרי הפרות החולכות במחלה ב־1930; ארבע שנים רצופות של מכת ארבה מ־1928 עד 1931; הרס על־ידי מכת עכברי־שדה ב־1928, 1930 ו־1931-1933; עזרי־צאן שגוועו ברעב בעזה ובבאר־שבע ב־1932; כשלון חלקי של יכול הזיתים מ־1932 עד 1935; נדידה גדולה של זרזירים ב־1932-1933, שהרסה את נביטת היבולים; מחסור בזרעים ובמרעה מ־1933 עד 1935; ומהומות וחוסר־בטחון בכפרים מ־1936 עד תחילת 1939.⁴² במונחים של תפוקה, היו לשנים הרעות הללו תוצאות קשות: ב־1930 ניזקו קרוב למיליון דונם אדמה ב־350 כפרים, שפירושו אבדן 65 אחוז מיבול החיטה. ב־1931 ירדה התוצרת בגידולי הקיץ והחורף; יבולים דלים ביותר היו ב־1932, בין השאר 60 אחוז מיבול הדורה, 80 אחוז מיבול הזיתים ו־85 אחוז מיבול השומשום; בין השנים 1931-1933 היתה ירידה של 37 אחוז בתפוקת החיטה המקומית. השלטונות נאלצו לתת הלוואות לקניית זרעים, שוורים למחרשות ומספוא, ולהחליט על שמיטת המעשר מ־1931 עד 1934 ועד ככלל. בגנין דיווחו בראשית 1934 עיתונאים ערבים, ש־60 אחוז ממשק החי ו־90 אחוז מן הוולדות גוועו בשל מחסור במרעה, מזג־אוויר קשה ובצורת; מזג האוויר הקר והמחסור במרעה בשכם גרמו למות 60 אחוז ממשק החי שנותר, והממשלה נאלצה להעניק פטור ממס על בהמות. באותה התקופה היתה ירידה תלולה במחיר החיטה והתבואות המקומיות, בעיקר בגלל הצפה מתמדת של השוק המקומי בחיטה סורית ועודף־תוצרת עולמי.⁴³ התוצאות החברתיות והפוליטיות של הכשלונות הללו מ־1926 עד 1936 היו גדולות, מגוונות, עמוקות ומעל לכל ארוכות־טווח. כולן הצביעו על שתי מסקנות: האחת, התרוששות נוספת של הפלאחים, של אלה שעסקו בגידול צאן ובקר ושל הבדווים; והשנייה, חוסר יכולתם של הפלאחים לשלוט בגורלם. בגלל הכשלונות החקלאיים החוזרים ונשנים, רבים נאלצו למכור את בהמותיהם ללא רווח. כתוצאה מכך נחרשה פחות אדמה בעונות הבאות. בדומה לכך, המחסור בזרעים בשנים שלאחר־מכן הגביר עוד יותר את תלותם של הפלאחים במלווים בריבית. רבים איבדו את אדמתם בגלל המחסור כתבואה לתשלום החובות. לגבי פלאחים רבים, הפתרון הטוב והמהיר ביותר היה למכור חלק מנכסי הקרקע שנתרו להם למתווכים למיניהם או לקונים יהודים במישרין.⁴⁴ הסטטיסטיקות של מינהל הקרקעות של ממשלת ארץ־ישראל לתקופה בין 1 ביוני 1934 עד 31

- 42 ראה: Palestine Government, *DAFF from 1927 to 1930*, pp. 7, 130; League of Nations, *Permanent Mandates Commission-Minutes, Fifteenth Session*, Remarks by High Commissioner Sir John Chancellor, 5 July 1929, p. 91; Great Britain, *Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the Administration of Palestine and Trans-Jordan for the year 1928* [=Report by HMG for the year], Colonial No. 40, p. 65; Great Britain, *Report by HMG for the year 1930*, Colonial No. 59, pp. 182-183; ספר חולדות ההגנה, ב, חלק א, תל־אביב 1964, עמ' 303.
- 43 ראה: Great Britain, *Report by HMG for the years 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938*, Colonial Nos. 75, 82, 94, 104, 112, 129, 146, 166; Palestine Government, *Official Communiqué CO no. 11/340*, 25 March 1934, 10 באוגוסט 1932, 733/224/97270; פלסטין, 24 בפברואר 1934; אל־ג'אמעה אל־ערביה, 4 במארס 1934; שטיין (לעיל, הערה 9), עמ' 142-146.
- 44 ראה מכתבי ארתור ווקופ לשר המושבות מיום 28 במאי 1932 (CO 733/224/97270) ו־14 באוגוסט 1933 (CO 733/245/17493); שטיין (לעיל, הערה 9), עמ' 173-192.

באוגוסט 1936 אכן מאשרות עלייה בעסקות-מקרקעין קטנות בדיוק באותה עת, שבה הלחצים הכספיים על האוכלוסיה הכפרית היו כבדים. הסטטיסטיקות מורות, שעיסוקת-מכירה ממוצעת של ערבים ליהודים היתה בת 51.8 דונם; 75 אחוז של עיסוקת המכירה בתקופה הזאת היו של 100 דונם או פחות; העיסקה הממוצעת בקטגוריה האחרונה הזאת היתה של 15.5 דונם. הסטטיסטיקות אינן מגלות את היקף פעילותם של המתווכים, שצירפו חלקות-אדמה קטנות זו לזו ומכרו אותן ביחידות מעל מאה דונם. אולם העיתונות הערבית הארץ-ישראלית מלאה ידיעות על פעילות התיווך הזאת ועל ההשפעה המזיקה, שעתידה להיות לה על הקהילה הערבית בארץ-ישראל.⁴⁵

מירקם היחסים החברתיים, שבזכותם היתה החברה הכפרית הערבית בארץ-ישראל לחברה שמכוחית הקשורה לעילית הנכבדים העירוניים, השתנה אף הוא עם התפוררות הכלכלה הכפרית. בעלי-אחוזות עם אריסים ופועלים חקלאיים איבדו חלק מכוח-העבודה שלהם בשל הצעות מפתות יותר, שהציעו מפעלי-פיתוח יהודיים או בריטיים. שעה שחלקות-משאע קטנות אוחדו, מתוך ציפייה למכירתן במקובץ, ירד משקלם הכלכלי של אחדים מבין בעלי הקרקעות, שהיו לפנים בעלי ההשפעה המכרעת באזור כפרי מסוים; ובסופו של דבר עברה הקרקע לבעלות יהודית. מספר רב של פלאחים, שהאדמה שעבדו היתה כבעלותם, מכרו את כולה או מקצתה; ולכן נאלץ המימשל בשלהי 1935 להכין חקיקה, שתגן על בעלי הקרקע עצמם ממכירת חלקות, שלהן נזקקו למחייתם. רבים מבין אלה שמכרו במישרין, או שאדמתם נמכרה מעל ראשיהם על-ידי בעלי אחוזות או מתווכים, נדדו לערים ולאזורים העירוניים. הנדידה מן הכפר אל העיר גברה בשנים 1931-1936 בשל הירידה באפשרויות הקיום מן החקלאות.⁴⁶

מראשית שנות השלושים חוזרת העיתונות הערבית הארץ-ישראלית ומרשיעה שלושה אשמים: הבריטים, היהודים והמנהיגות הפוליטית הערבית. שעה שערך הלירה שטרלינג ירד ב-1931, משום שאנגליה נטשה את בסיס הזהב, העלו הסוחרים המקומיים את מחיריהם. העיתון 'פלסטין' מבקר ב-1 בינואר 1932 את 'סוחרינו המנצלים את ההודמנות (כדי להעלות מחירים) בעת שהפלאח, הפועל ובעל-המלאכה נמצאים על סף גוועיה ברעב'; ב-7 בפברואר 1932 מדגיש אותו עיתון: 'עוניו של הפלאח לא נגרם ממיסוי כבד, אלא מסיוט הריבית המופקעת, שגובים הסוחרים והמלווים בריבית מן הפלאח הפשוט'; 'אל-ג'אמעה אל-ערביה' כותב ב-5 באוגוסט 1931:

הפלאח הוא הפרה החולבת של הממשלה, שאינה מרחמת עליו, ומשרת המנהיגים, שאינם דואגים לו. הפלאח נאלץ לנטוש את כפרו, כשאין לו עוד אוכל בנמצא; הוא יוצא לעבוד בעיר או למצוא פרנסה כלשהי, אפילו בדרך הפשע. הגורמים למצב זה הם: (א) מחסור במזגמים; (ב) מחסור באמצעי-השקיה; (ג) אמצעים דלים לחקלאות; (ד) מיסים כבדים; (ה) העדר בנק חקלאי; (ו) תזונה לקויה.

45 ראה תכנית לרכישת קרקע בידי יהודים, גנוך, 3874/7. וראה, למשל: אל-ג'אמעה אל-ערביה, 7 בספטמבר 1934, המגנה סרטורי-קרקעות ובעלי-קרקעות המוכרים את אדמתם ליהודים. נאמר שם, כי 'במכירת האדמה הם מוכרים את דמם ואת עצמאות אבותיהם'; אותו העיתון התקיף ב-16 בינואר 1935 תיווך בלתי-חוקי בקרקעות ואותם רופאים ועורכי דין, המבקשים רווח ומתעלמים מכל חובה לאומית.

46 ראה: מפקד ארץ-ישראל 1931, א, עמ' 51; *Great Britain, Palestine Royal Commission Memoranda*; 2, 'Regional Distribution of Prepared by the Government of Palestine, Memorandum no. 2, Colonial No. 133, London 1937, p. 4' על התגברות תהליך העיור ראה: Rachele Taqqu, 'Peasants into Workmen; Internal Labor Migration and the Arab-Village Community under the Mandate', J.S. Migdal (ed.), *Palestinian Society and Politics*, Princeton 1980, pp. 261-281

כבישת זיתים לשמן בעבודת-ידיים

אל-ג'אמעה אל-אסלאמיה מ-16 בפברואר 1934 משרטט את התמונה הבאה של הפועל הערבי: הוא מבקש עבודה, אך אינו יכול למצוא אותה; אין לו עבודה מפני שהיהודים לקחו את כל העבודה; הפלאחים מגורשים מעל אדמתם מפני שהיהודים קנו אותה מבעלי הקרקעות העשירים; הפלאחים נאלצים לנדוד לערים לבקש עבודה שאינה בנמצא עבורם. לא נותר להם בסופו של דבר אלא להיות שודדים.

'אל-דפאע' מ-7 בינואר 1936 מצייץ, שבקרב מנהיגי הערבים בארץ-ישראל שולט האינטרס האישי. התוצאות הכלכליות המיידיות של תקופה קשה זו היו צמצום בתוצרת החלב והבשר, מחירי מספוא גבוהים יותר, מחסור בחציר ובמרעה, ייבוא בהמות בעיקר מסוריה, והתמסרות כמעט מוחלטת של פקידי המימשל הבריטי לחיפוש-דרכים להקלת המצוקות הקשות והמיידיות הללו. מן היבולים הדלים של משקי-הבעל לא נפגעו מגדלי פרי ההדר. למעשה, רק בעונת 1935-1936 היתה תוצרת-ההדרים דלה. מחירים נמוכים נתקבלו עבור פרי-ההדר רק ב-1937, משלוש סיבות בלתי-קשורות: אחוז רקבון גבוה בפרי, בגלל גשמים רבים מדי; אי-סדירות בהפלטת מטעני ההדרים, בגלל המאורעות שהתרחשו בארץ; ותחרות מצד הפרי הספרדי, שהציף את השוק האנגלי וגרם לירידת מחירים. פרוץ מלחמת-העולם השנייה גרם בעיות חמורות לתעשיית ההדרים בארץ, בעיקר בהובלה הימית לשוקי אירופה; מאוחר יותר התארגנה הובלת התוצרת ברכבת דרך מצרים, או שנמכרה במישרין לצבא הבריטי.⁴⁷

התפוכות-טבע מתמשכות החריפו את מצבה של הכלכלה הכפרית בשנים 1936-1939. גשם בכמות בלתי-מספקת פגע בגידולי החיטה והדגנים באזורים שונים בארץ. ב-1936 פגעה רוח מדברית חמה ויבשה בגידולי הקיץ, בעיקר כיכול הזיתים; בעלי-חיים ובהמות-עבודה נמצאו אמנם בכמות מספקת, אך המחסור בזרעים הגביל את הזריעה בחודש אוקטובר, אחרי ההספקה הזמנית בעת המאורעות. המחסור היה כה רב, שסוחרים מקומיים הרחיקו בחיפושם אחר זרעים עד חלב

47 ראה מכתב משה שרתוק, מטעם הסוכנות היהודית, אל ג"מ מרטיץ, מזכיר ועדת פיל, מיום 28 במאי 1937, אצ"מ Palestine Government, *DAFF for the Year ending March 1941 and March 1942*, ;S 25/4653 Jerusalem 1941 and 1942 respectively

קנת שטיין

זמירת גפנים

וחומס בצפון.⁴⁸ לעומת זאת, 1937 שנה מצוינת: היכול ומחיר החיטה היו גבוהים יותר, כמות הגשמים היתה מספקת, אף-על-פי שעצירת גשמים בדצמבר 1937 וראשית 1938 גרמה הפסדים בחברון ובבאר-שבע.⁴⁹ אולם 1938 היתה שנה הרת-אסון בכל הנוגע לגידול החיטה, שיכולה ירד ל-44,000 טון — שלישי בלבד מן היבול של השנה הקודמת.⁵⁰ סיום המהומות, הביקוש למצרכי-מזון בארץ-ישראל ומיעוט מכות-טבע עודדו את גידול התוצר החקלאי. החיטה השיגה ב-1939 יבול-שיא. בהשוואה לשנות השלושים, נתקבלו עתה מחירים טובים יותר לתוצרת החקלאית ככללה, אף כי ביכולי החיטה והשעורה היה גידול שולי בלבד לגבי אוכלוסיה מתפתחת. סגירת הים-התיכון לאניות-סוחר, צמצום הייבוא המתחרה והענקת הלוואות לקניית זרעים סייעו לדרכן את הכלכלה הכפרית.⁵¹

אף-על-פי שהסבל הקשה מראשית שנות השלושים לא נמשך בשנים האחרונות של העשור, הכלכלה הכפרית נפגעה ונחבלה, ובחלקה אף שותקה, במהלך המהומות שחזרו ונשנו. נכון אמנם, שהמניע העיקרי למאורעות היה פוליטי. הם התמקדו בהרס מפעלים יהודיים, יבולים ומקומות-יישוב של יהודים, בפגיעה בעמדות ובפקידות הבריטית, וככלל נגד מדיניותה של ממשלת בריטניה, שאימצה את הרעיון של בית לאומי יהודי. יחד עם זאת, הפלאחים שהיו חברים בכנופיות הרבות שצצו בעת המהומות, היו מונעים באופן חלקי גם על-ידי כעס אישי, פחד, תסכול ומצוקה.⁵²

Palestine Government, *DAFF for the Year ending March 1937*, Jerusalem 1937 48

Palestine Government, *DAFF for the Year ending March 1938*, Jerusalem 1938; League of Nations, *Permanent Mandates Commission-Minutes*, Thirty-Fourth Session, 10 June 1938, p. 58 49

Great Britain, *Report by HMG for the Year 1938*, Colonial No. 166, pp. 276-278; League of Nations, *Permanent Mandates Commission-Minutes*, Thirty-sixth Session, 13 June 1939, pp. 77-78 50

Palestine Government, *DAFF for the Year ending March 1940*, Jerusalem 1940, pp. 1-3; L. Herrmann, *The Palestine Agriculture Economy under War Conditions*, Tel-Aviv 1944, pp. 1-7 51

S. Lachman, 'Arab Rebellion and Terrorism in Palestine 1929-1939; The Case of Sheikh Izz al-din al-Qassam and his Movement', E. Kedourie & Sylvia Haim (eds.), *Zionism and Arabism in Palestine and Israel*, London 1982, pp. 74, 77-86 52

יהודים בענף הבנייה היו מובטלים, ואחדים נאלצו לשוב לעבודה חקלאית, דבר שמצדו גרם לפליטת פועלים ערבים מענף החקלאות. המחסור המיידית בתוצרת חקלאית חייב הקצאה חדשה של השימוש בקרקע בקהילות כפריות יהודיות. מן היהודים נדרש עתה לספק את צורכיהם בעצמם, בגלל החרם הערבי והתחבורה הלא-בטוחה. מידה של עצמאות יהודית בשטח הזה נמשכה גם אחרי פרוץ מלחמת-העולם השנייה, ככל שאזורים עירוניים יהודיים הפכו לשווקים ישירים לתוצרת החקלאית של הקיבוצים והמושבים.⁵⁶ הלך וגדל הביקוש לתוצרת מקומית בשל הירידה בייבוא, והדבר שימש גורם מדרבן להתפתחות התעשייה היהודית. חוסר הבטחון בעת המהומות נמל יפו חייב את פיתוחו של נמל תל-אביב כתחליף; מחצית סחר ההדרים של ארץ-ישראל עברה דרך נמל תל-אביב בראשית 1939. תוצאה אחרת של המהומות היתה הירידה בהשקעות-הון יהודיות. אפשרויות תעסוקה חלופיות לערבים שבאו מן הסקטור הכפרי המרושש לענפי הבנייה העירוניים, הצטמצמו. בדומה לכך, המאמצים שהשקיעו הבריטים לשים קץ למהומות, פירושה היה צמצום בתכנון עבודות ציבוריות ובפקידות במשרדי הממשלה. מאות פועלים נותרו ללא עבודה, ואחרים פוטרו משום שלא יכלו לעבוד בצורה סדירה, בגלל חוסר-הבטחון.⁵⁷

סיכום

כלכלתה הכפרית הערבית של ארץ-ישראל היתה במצב נואש כאשר נכנסו צבאות בריטניה לארץ, ב-1917, והוא לא היה טוב יותר ב-1939, כאשר החלה מלחמת-העולם השנייה. במרוצת הזמן חברו יחד גורמים רבים מדי לנתק את רצף ישיבתו של הפלאח על אדמה, שאף אבותיו עיבדוה. הרבקות בהרגלי-עיבוד מסורתיים, העושה מידי סוחר-תבואה ומלווים בריבית ערבים, שביקשו רק את טובת עצמם, מיטטר קרקעות המשאע ושיטות-גידול לא-רווחיות הכשילו את התפתחותם של הפלאחים וכלכלתם. פגעי-טבע מקומיים, כגון בצורת או שטפונות שלא ניתן לחזותם מראש, והשמדת היבולים על-ידי מזיקים הוסיפו עוד יותר למצוקתם. עמדות מינהליות ופוליטיות שנכפו, והשפעתם של מאורעות חיצוניים על ארץ-ישראל פגעו גם הם בכלכלה הכפרית. עובדה בולטת למדי היא, שבשנות המנדט לא היתה מחויבות עקבית, רעיונית וכספית כאחת, מצד הבריטים לסייע לאוכלוסיה הכפרית הערבית. רק בעתות משבר ולנוכח סכנה מיידית לבטחון הפנים, כתוצאה מחולשתה של הכלכלה הכפרית שגררה מהומות, הופנתה תשומת-לב לרוב האוכלוסיה הכפרית. בראשית שנות השלושים הבריטים אמנם סייעו לכלכלה הכפרית ולעובד האדמה בתמיכה כספית. הם סיפקו אמצעים לגידולים מעורבים, זרעים עמידים בפני בצורת, משקחי טוב יותר ומספוא. הסיוע ניתן באמצעות הלוואות ממשלתיות ושמיטת מסים. אולם הסיוע היה בכמות ובאיכות לא-מספיקות, והדבר אך עורר את זעמה של אוכלוסיה כפרית דלת-אמצעים נגד בריטניה ותמיכתה בבית הלאומי היהודי.

דרך אחרת של סיוע לכפריים נקטו הבריטים משלהי שנות העשרים ואילך: הם תיכננו ויישמו שורה של חוקים לתיקון מצבם של הפלאחים השקועים בחובות. הבריטים האמינו בתום-לב, שבאפשרותם להתערב בהתנהגות החברתית ולשנות מנהגים מקובלים, משורשים במסורת. הפלאח

56 ראה: מ' סמילנסקי, פרקים בתולדות הישוב, ו, תל-אביב תשי"ג, עמ' 68, 69, 80, 99, 109 ו-118.
57 דין-וחשבון של ממשלת הוד מלכותו, לעיל, הערה 55; אגרונוסקי, לעיל, הערה 54; ד' גורביץ, א' גרץ ור' בקי, האוכלוסיה היהודית בארץ-ישראל, ירושלים 1944, עמ' 11.

השלמת גג
בבניין חדש,
בהשתתפות
כל בני הכפר

לא הבין הרבה כדיני-חובות, אולם — משניתנה לו ההזדמנות, הוא ניצל את החוקים והתקנות החדשים, ששירתו את עניינו. חוק הסדר הקרקעות מ-1928 נועד לקבוע גבולות לחלקות האדמה, אולם הפלאחים נמנעו מלשתף פעולה עם הממשלה בתהליך, שעיקרו מבחינתם היה העלאת אגרות רישום הקרקע והמסים עליה; קביעת הגבולות היתה חשובה לבריטים, אך לא לפלאחים. התקנות להגנת מעבדי הקרקעות מ-1929 ו-1933, גם כאשר לא יעקפו אותן בדרך-שיגרה, הגנו רק על המעמד הקטן של חקלאים-חוכרים, ולא על הקבוצה הגדולה יותר של בעלי-אדמה, שאותה עיבדו בעצמם; התקנה בעניין מאסר בעבור חוב מ-1931 הגבילה את מספר המקרים ואת תקופת המאסר על חוסר-יכולת להחזיר חוב וצימצמה את מספר בעלי-החוב העצורים, אך לא עשתה הרבה להקלת מצבם של הפלאחים בעלי החובות ארוכי-הטווח; התקנה משנת 1931 בעניין חובות של משכנתאות השאירה את החוכר על אדמתו במקרה של עיקול, אך עוררה את זעמו של בעל האדמה, שרצה לפתח את משקו או למכרו; התקנה משנת 1932 בעניין סכסוכי-קרקעות קבעה, שהישוב כפועל על הקרקע או חוכר, ללא שטר-קניין זכאים להישאר על אדמה שאינה כבעלותם, ומכך התפתחה התחושה, שתפיסת הקרקע כפועל חשובה יותר משטר הקניין של הבעלים; ועדת החקירה בעניין ערבים-חסרי-קרקעות עסקה ביישובם מחדש של פלאחים שנעקרו מאדמתם בגלל רכישת האדמה בידי יהודים, אולם הוועדה מצאה רק 899 עקורים כאלה, יישובה מחדש פחות ממאה ועוררה ציפיות אצל פלאחים רבים, שהמימשל יחזיר לידיהם אדמה שנמכרה; התקנה בעניין הלוואות בריבית קצוצה מ-1934 אסרה הלוואות בריבית מעבר ל-9 אחוזים בשנה, אולם החוק לא נאכף בפועל; הצעות החוק לחלוקת אדמות המשאע ולהגנת בעלי הקרקעות הקטנים מעולם לא הגיעו לידי חקיקה.

המדיניות הבריטית הזאת, בה נתמזגו סיוע כספי קטן ופעילות חקיקתית, הותירה רשמים שונים על הפלאחים. הציפיות לנכונותם של הבריטים לסייע לעובדי-האדמה הלכו וגדלו, ובסופו של דבר התנפצו לרסיסים. זכויות-חזקה מחוץ לחוק קיבלו עידוד. התפשטה האווירה של מתירנות בהסכמת השלטונות ואף התעלמות מן החוק. בשלהי 1935 כבר התפתחה טינה נגד הבריטים בכפרים רבים, והמדיניות הבריטית אך תרמה לתהליך ממושך יותר של ניפוץ אשליות והתמרמרות.⁵⁸

הכלכלה הכפרית מעולם לא התאוששה מן ההרס שהותיר הצבא התורכי במלחמת-העולם הראשונה ומאסונות-הטבע הרבים, שבגללם שקע הפלאח בראשית שנות השלושים בחובות, שמהם לא הצליח להשתחרר.⁵⁹ גם סיבות ומאורעות אחרים היו בעלי השפעה שלילית ושוחקת על הכלכלה הכפרית ועל קיומו הרעוע של הפלאח: הטלת מכסי-מגן בסוריה ובמצרים, הצפת השוק הארץ-ישראלי בחיטה מיובאת, השפל הכלכלי העולמי בשנות השלושים, חוסר הבטיחות לספנות ביים-התיכון בשל מלחמת-העולם הראשונה, המלחמה באתיופיה ב-1935, מאורעות 1935-1939 וההאטה בסחר היס-תיכוני בשל מלחמת-העולם השנייה. כל הגורמים הללו פגעו קשות בהתפתחות הכלכלית של הפלאח והותירו אותו דרך-קבע כמצב של עוני מאוס.⁶⁰

כמותם ואיכותם של היבולים שגידל הפלאח, הם שקבעו בסופו של דבר את מצבה של הכלכלה הכפרית. הם השפיעו על יכולתו לפרוע את חובותיו, על דמי-החכירה של בעל הקרקע, על שכרו של מנהל האחוזה, על תכנון הלוואות של המלווה בריבית ועל מסי הממשלה. אולם במשך ארבעים השנה הראשונות של המאה העשרים סבלו כמעט כל מי שהיו קשורים בכלכלה החקלאית של ארץ-ישראל. מצבה של הכלכלה הכפרית הערבית אמנם היה הגורם העיקרי להרחקת הפלאח מאדמתה, אולם בסופו של דבר גרמו לכך ישירות כוח משיכתם של ההון הבריטי, שהושקע בתכנית עבודת ציבוריות, וההון היהודי, שהושקע בקניית אדמות. שני אלה הציעו חלופות למצב כספי מדהדר מתמשך, שהפלאחים לא יכלו עוד לעמוד בו; בכך נמצאה אפשרות, אף כי לא-רצויה, להימלטות מסביבה כפרית, שכבר לא היה אפשר להתמודד עם אתגריה וקשייה. אנשים, שקשריהם לאדמתם עתיקי-יומין ומעוגנים במסורת, התקשו אמנם להחליט, למכור חלק מנכסיהם אלה, אך הדבר היה הכרחי. כך הלכו וגברו בשנות השלושים ההתרחקות הבלתי-נמנעת מעיסוקים חקלאיים והמשיכה שאין לעמוד בפניה לאזורים עירוניים.

הפלאחים בארץ-ישראל נעקרו מאדמתם במידת-מה כתוצאה מפעילותם של כוחות שמעבר לשליטתם. היה זה תהליך שהחל בתקופה העות'מאנית המאוחרת, צבר תנופה בגלל גורמים כלכליים בתקופת המנדט הבריטי, ואף הואץ בשל התפתחותו הבלתי-פוסקת של הבית הלאומי היהודי.

58 ראה: League of Nations, *Permanent Mandates Commission-Minutes*, Twenty-Fifth Session, 31 May 1934, p. 14. מכתב א' ווקופ לשר המושבות CO 733/297/75156 (חלק ראשון) מיום 21 בדצמבר 1934.

59 ראה מכתב א' קית'רוץ, נציב המחוז בפועל, אל המזכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל מיום 5 בפברואר 1932, גנוך M3880/2.

60 ראה, למשל: Great Britain, *Report by the High Commission on the Administration of Palestine*, 1920-1925, Colonial no. 15, Jerusalem 1935, p. 18; ח' ארל'חורוב, יומן ירושלים, תל-אביב [1943], עמ' 29; פרוטוקול של ישיבת הסוכנות היהודית לדין ברו"ח פרנץ, מיום 22 ביוני 1932, הערות של משה סמילנסקי, אצ"מ, S 25/7599.